

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΪΡΗ ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

I

Τὸ θρησκευτικὸ σύστημα τοῦ Θεοφίλου Καΐρη ἀπετέλεσε ἐπὶ μακρόν, καὶ συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ, τὸ κατ' ἐξοχὴν σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν μελετητῶν. Ἡ ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος σ' αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὴν θρησκευτιολογικὴ σημασίαν του ἢ στὴν εὐρείαν διάδοσίν του. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς Θεοσεβείας ὑπῆρξαν εὐάριθμοι. Οἱ στοιχειακοὶ ὅροι τῆς κινουῦν τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι ὅμως ἕνεκα τῆς πρωτοτυπίας τῶν ἰδεῶν, στίς ὁποῖες παραπέμπουν, ἀλλὰ ἕνεκα τῆς ἀχλὺς ποὺ καλύπτει τίς πηγὰς ἀντλήσεώς τους. Οἱ μελετητὲς ἐστίασαν τὴν προσοχήν τους στὴν Θεοσεβείαν, ἐπειδὴ συνῆψαν - ὁμολογουμένως ὄχι ὅλοι, πλὴν ὅμως οἱ περισσότεροι - τίς διώξεις ποὺ ὁ Καΐρης ὑπέστη ἐξ αἰτίας τῆς πρὸς τὴν ἀνασύνταξιν τοῦ συντηρητισμοῦ. Δὲν εἶδαν δηλαδὴ σ' αὐτὲς τὸ τίμημα ποὺ ὑπεχρεώθη νὰ καταβάλει γιὰ τίς ἐτερόδοξες θέσεις του ἑνὸς ὀρθόδοξου κληρικός, ἀλλὰ τίς προσπάθειες ποδηγετήσεως τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ καταλύσεως τῆς ἐλευθερίας τοῦ φρονήματος ἐν γένει.

Ἡ δεσπύζουσα θέση ποὺ κατέλαβε στὴν ἔρευνα τὸ θρησκευτικὸ σύστημα τοῦ Καΐρη δὲν ἀποτελεῖ ὅμως καὶ τὴν μόνην αἰτία παραμελήσεως ἄλλων περιοχῶν τῆς δραστηριότητός του, καὶ μάλιστα αὐτῶν ποὺ σχετίζονται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ ἔρευνα τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀνδριώτη σοφοῦ προσκρούει στὸν περιορισμένον ἀριθμὸ τῶν συναφῶν ἔργων ποὺ αὐτὸς ἐξεπόνησε. Τρία μόνον βιβλία, μὲ σαφῶς φιλοσοφικὸ περιεχόμενον, καὶ αὐτὰ ὀλιγοσέλιδα σχετικῶς, φέρεται ὅτι συνέγραψε ὁ Καΐρης. Τὰ ἀκόλουθα: *Γνωστικὴ* (1849, 91σσ.), *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας* (1851, 128 σσ.), *Τὰ Φιλοσοφικά* (α' μέρος τοῦ ἔργου *Φιλοσοφικά καὶ Φιλολογικά*, 1875, σσ. 5 - 136). Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀποτελοῦν τίς μόνες μέχρι τώρα ἔγκυρες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πηγὰς γιὰ τὴν μελέτη τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Καΐρη καὶ τὴν ἀποτίμησιν τῆς προσφοράς του στὸ νεοελληνικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ.

Σ' ἐκεῖνα τὰ κεφάλαια τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καΐρη ποὺ δὲν ἔχουν ἐπισταμένως μελετηθεῖ καταλέγεται καὶ αὐτό, τὸ ὁποῖον μᾶς γνωρίζει τὴν θέση του ἐπὶ

τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Αὐτὸς ἦταν ἄλλωστε καὶ ὁ λόγος ποὺ μὲ παρακίνησε στὴν ἐκπόνηση τῆς παρούσης ἐργασίας. Ἡ αἰτία, γιὰ τὴν ὁποίαν ἡ θέση τοῦ Ἀνδριώτη σοφοῦ ἐπὶ τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ δὲν ἀπετέλεσε ἀντικείμενο ἐνδελεχοῦς σπουδῆς εἶναι ἐμφανὲς, ἀνευρίσκεται δὲ καὶ εἰς ὅσα ἤδη ἀνέφερα. Ἡ μελέτη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καίτη ὑπὸ μόνον σχεδὸν πρῶσμα τῆς θεοσεβικῆς ἀντιλήψεως του· ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν μὲ κύριο γνώμονα τὸ ἐναντίον του κατηγορητήριο· ἡ ὁμολογία, τέλος, τοῦ ἴδιου τοῦ Καίτη περὶ ὁραματισμῶν ποὺ τὸν ὀδήγησαν πρὸς τὴν Θεοσεβεία, ὅλα αὐτὰ ἐστοιχειοθετήσαν καὶ ἐπέβαλαν τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἀνδριώτης σοφὸς ἐχειραγωγεῖτο — ἀν ὅχι καθ' ὅλην τὴν διάρκειά του βίου του, ὅπως δὴποτε ἀπ' ὅτου ἐστράφη πρὸς τὴν συγκρότηση θρησκευτικοῦ συστήματος — ἀπὸ τῆς παρορμήσεως τοῦ μυστικοῦ ἐγῶ, συνεπῶς στοιχεῖα ἐμπειρικὰ ἢ ὀρθολογικὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἀπαντοῦν στὸ ἔργο του, δὲν ὑπῆρξαν προσδιοριστικοὶ ὅροι αὐτοῦ. Τὸ ἔργο τοῦ Καίτη εἶναι ἐπιγόννημα μυστικισμοῦ ἢ, τουλάχιστον, συγκράσεως ὀρθολογισμοῦ καὶ μυστικισμοῦ.

Εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐμφανὲς ἡ στενότητα τῆς μεθοδολογικῆς ἀρχῆς τῶν μελετητῶν ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ὡς ἄνω ἀποψη. Προβαίνουν αὐτοὶ σὲ ἐκτιμήσεις περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Καίτη καὶ προσδιορίζουν τὴν σχέση αὐτοῦ (τοῦ Καίτη) πρὸς τὸν ὀρθολογισμό, ἐμμέσως δὲ καὶ πρὸς τὸν ἐμπειρισμό, περιοριζόμενοι σὲ μία μόνον διάσταση ἐκείνου. Θὰ πρέπει, συνεπῶς, τὰ συμπεράσματά των, κυρίως αὐτὰ ποὺ ἀφοροῦν στὸν ὀρθολογισμό καὶ τὸν ἐμπειρισμό, νὰ θεματοποιηθοῦν. Μὲ τὴν πρότασή μου αὐτὴν δὲν ὑπονοῶ ὅτι τὰ ἐν λόγω συμπεράσματα θὰ ἀναιρεθοῦν ὅπως δὴποτε· πιθανὸν καὶ νὰ ἐμπεδωθοῦν ἀρραγέστερα. Ἐκφράζω ἀπλῶς τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἀναζήτηση τῆς στάσεως τοῦ Καίτη ἀπέναντι τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ἐμπειρισμοῦ πρέπει νὰ ἐκταθεῖ σὲ ὅλο τὸ ἔργο του, καὶ μάλιστα ὅχι μόνον στὸ φιλοσοφικό, ἀλλὰ καὶ στὸ φυσικομαθηματικό. Ἀναγνωρίζω ὅτι τὸ τελευταῖο ὡς ἀνέκδοτο δὲν μπορεῖ νὰ καταστεῖ ἀντικείμενο ἐπισταμένης σπουδῆς. Θεωρῶ, ὥστόσο, ὅτι καὶ μόνῃ ἡ ὑπαρξὴ του ἐπιβάλλει ὅπως ἡ ἐρευνα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Καίτη διεξαχθεῖ μὲ ἰδιαιτέρη προσοχή, οἱ ἀπόψεις δὲ ποὺ διατυπώνονται σ' αὐτὸ ἐξετασθοῦν καὶ μὴ ἀγνωσθοῦν ἀπλῶς. Μιά τέτοια ἐρευνα σκοπεύω νὰ διεξαγάγω στὴ συνέχειά.

Προτοῦ προχωρήσω, κρίνω σκόπιμο νὰ προβῶ στὶς ἀκόλουθες, ὀρθολογικοῦ χαρακτῆρος, παρατηρήσεις. Ὁ Καίτης δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο ὀρθολογισμός· οὔτε τὸν ὅρο ἐμπειρισμός. Δὲν ἀγνοεῖ πάντως τὶς διδασκαλίες, τὶς ὁποῖες αὐτοὶ συναψίζουν. Πρὸς ὑποδύλωση τοῦ ἐμπειρισμοῦ χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον αἰσθητοφροσύνη, ἀποκαλεῖ δὲ αἰσθητόφροντας τοὺς ὁπαδοὺς αὐτοῦ¹. Δυστυχῶς δὲν παραθέτει ὀνόματα τῶν τελευταίων γιὰ νὰ ἐπληροφοροῦμεθα ποιοὺς

1. Στοιχεῖα Φιλοσοφίας, σ. η', § η'.

ἀκριβῶς φιλοσόφους ἔχει κατὰ νοῦν. Μνημονεύει μὲν τοὺς Fr. Bacon, Locke καὶ Condillac, ὅχι ὅμως στὸ σημεῖο ὅπου ὁμιλεῖ γιὰ τὴν αἰσθητοφροσύνη καὶ τοὺς αἰσθητόφρονες, ἀλλὰ σ' αὐτὸ ὅπου καταγράφει τοὺς ἐκπροσώπους «τῆς τρίτης τῆς παλιγγενεσίας τῆς φιλοσοφίας ἐποχῆς»². Δὲν προβαίνει σὲ κρίσεις γιὰ τὸ ἔργο τῶν φιλοσόφων αὐτῶν. Ἡ θεώρησή των πάντως ὡς πρῶτεργατῶν τῆς ἀναγεννήσεως τῆς φιλοσοφίας μαρτυρεῖ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας του. Πρὸς τοῦτοις, δὲν χρησιμοποιοῖ ἢ δὲν χρησιμοποιοῖ συχνὰ τὸν ὅρο ἐμπειρία, ἐνῶ μεταχειρίζεται τὸν ὅρον αἰσθησιολογία καὶ ὅρους ποὺ διατελοῦν σὲ νοηματικὴ συνάφεια πρὸς αὐτὸν (αἰσθητά, αἰσθητικόν, αἰσθητήρια κλπ.).

Δὲν θὰ προχωρήσω στὴν συναγωγὴ συμπερασμάτων ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις. Τὶς παρέθεσα, ἐπειδὴ τὶς θεωρῶ διαφωτιστικὲς τῆς ὀρθολογίας τοῦ Καίρη καὶ ὅχι ἀποκαλυπτικὲς τῆς στάσεώς του ἀπέναντι τοῦ εμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Πιστεύω, ἄλλωστε, ὅτι ἡ στάση ἐνὸς φιλοσόφου ἀπέναντι θεωριῶν, μεθόδων κλπ. πρέπει νὰ ἀναζητεῖται μὲ κύριο γνώμονα τὶς ἀπαντήσεις ποὺ αὐτὸς δίδει στὰ ἐρωτήματα, χάριν τῶν ὁποίων ἐκεῖνες διευκρινίστηκαν. Θὰ ἀναζητήσω, λοιπόν, τὴν στάση τοῦ Καίρη ἀπέναντι τοῦ εμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, χρησιμοποιώντας ὡς κύριον γνώμονα τὴν ἀπάντησιν ποὺ αὐτὸς δίδει στὸ ἐρώτημα ποὺ ἐρωτᾷ γιὰ τὶς πηγὲς τῆς γνώσεως, καθὼς καὶ τὶς ἀρχές, μὲ τὶς ὁποῖες μελετᾷ τὴν ἐν γένει γνωσιολογικὴ προβληματικὴ.

II

Σύμφωνα μὲ τὸν Καίρη³, στὴ γνώση συνεργοὺν οἱ ἀκόλουθοι τρεῖς ὅροι· ὁ θεός, ἡ ψυχὴ καὶ οἱ ἐμφυτεῖς στὸν ἄνθρωπο χρεῖες. Ἡ σειρὰ ἀναγραφῆς τῶν ὄρων εἶναι ἀξιολογικὴ· ἀντιστοιχεῖ δηλαδὴ πρὸς τὸν βαθμὸ συνάφειας τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτοὺς πρὸς τὴν γνώση, συνάμα δὲ καὶ πρὸς τὸν βαθμὸ συμβολῆς του στὴν ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου ἀπόκτησίν της. Τὴν ἀξιολογικὴ τους διάταξιν διερμηνεύει καὶ καθιστᾷ ἐσαεὶ ἱεραρχικὴ τὸ κατηγόρημα ποὺ προσδίδεται στὸν καθέναν. Ὁ θεὸς ἀποκαλεῖται αἰτία τῆς γνώσεως, ἡ ψυχὴ πηγὴ αὐτῆς, οἱ ἐμφυτεῖς χρεῖες «παροτρύνουσες ἀφορμές». Οἱ ἐν λόγω ὅροι συνιστοῦν τὸν στήμονα, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Καίρης ὑφαίνει τὰ γνωσιολογικὰ διδάγματά του. Αὐτὰ ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν διασφαφητικὲς ἀναλύσεις τοῦ τρόπου λειτουργίας ἐκείνων στὸ γνωστικὸ πεδίο. Γιὰ νὰ γνωρίσουμε συνεπῶς τί φρονεῖ ὁ Καίρης γιὰ τὸν εμπειρισμὸ καὶ τὸν ὀρθολογισμὸ καὶ πῶς ἀντιμετωπίζει τὴν συνδρομὴ τῆς αἰσθησεως καὶ τοῦ λόγου στὴ γνώση, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε - στὰ πλαίσια ὀρισμένως τῆς γνωσιοθεωρίας του - τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: α) Πῶς ὁ θεός, ἡ ψυχὴ

2. *Φιλοσοφικά*, σ. 47, § ΠΔ'.

3. *Γνωστικὴ*, σ. 3, σσ. 57 κ.εξ.

και οι χρεῖες ἀπεργάζονται τὴν γνώση· β) Πῶς σχετίζονται πρὸς αὐτοὺς ἡ αἴσθησις καὶ ὁ λόγος. Θὰ ἀρχίσω μὲ τὸ πρῶτον ἐρώτημα. Δὲν θὰ ἀναφερθῶ ὅμως στὴν ψυχὴ. Τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὴν θὰ μνημονεύσω ὅταν θὰ ἐξετάσω τὴν αἴσθησις καὶ τὸν λόγο. Οὐτε μὲ τὸν θεὸ θὰ ἀσχοληθῶ. Ὁ θεός, ὡς αἰτία τῆς γνώσεως, ὡς ὁ παρέχων δηλαδὴ καὶ τὰ γινωσκόμενα καὶ τὶς γνωστικὲς δυνάμεις, συνεργεῖ, χωρὶς νὰ μετέχει στὶς διαδικασίες ἀποκτήσεώς της. Θὰ περιορίσω συνεπῶς τὴν ἀναφορὰν μου στὶς χρεῖες.

Τὸ κύριο ἐρώτημα ποὺ ἡ χρεία θέτει, ἀτενιζομένη στὴν λεξιμαχὴ σημασία της, εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐρωτᾷ γιὰ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς της. Ἐρωτᾶται συγκεκριμένως ἂν ἡ χρεία παραπέμπει μόνον στὴν βιοτικὴ τήρηση ἢ καὶ στὴν θεωρητικὴ ζήτησις. Ἡ χρεία δηλαδὴ δηλώνει ἀνάγκη ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη. Ἡ ἔλλειψη ὅμως δὲν συνάπτεται μόνον πρὸς τὴν ἀπουσία τῶν ἀπραιτήτων γιὰ τὴν βιοτικὴ τήρηση, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἄρνησις· δηλονότι πρὸς τὴν στέρηση τῶν γνώσεων ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἀπάντησις ἀποριῶν ποὺ ὁ περιβάλλων κόσμος γενεσιουργεῖ. Ἄν ὁ Καίτης ὑπολαμβάνει τὴν χρεία στὴν πρώτη σημασία της, δικαιούμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι θεωρεῖ συγκλίνουσα τὴν σχέση γνώσεως καὶ ὑλικῆς πλευρᾶς τῆς ζωῆς, δέχεται κατὰ συνέπεια, ἔστω καὶ ἐμμέσως, ἀπόψεις ποὺ δὲν συνιστοῦν μὲν ἀρχές τοῦ ἐμπειρισμοῦ, διατελοῦν ὅμως σὲ νοηματικὴ συνάφεια πρὸς αὐτόν.

Ἑρμηνεῖα τῆς χρείας ὅπως ἡ ἀμέσως παραπάνω φαίνεται νὰ εἶναι σύμφωνα πρὸς διευκρινήσεις ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Καίτης παρέχει. Παραθέτει δηλαδὴ αὐτὸς ὡς νοηματικῶς ἰσοδύναμη πρὸς τὴν φράσι «ἐμφυτοὶ τῷ ἀνθρώπῳ χρεῖαι» τὴν φράσι «ἐμπεφυκυῖαι τῷ ἀνθρώπῳ σωματικαὶ ἀνάγκαι»⁴. Ἡ φράσι αὕτη δὲν ἐπιτρέπει καμία ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν συνάφεια τῆς χρείας πρὸς τὴν ὑλικὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴν ἀναγωγὴ τῆς αὐτοσυντηρήσεως σὲ κυριωτάτῃ ἀφορμῇ γιὰ γνώση. Τὴν νοηματικὴ σαφήνεια ὅμως ποὺ ἀποκτᾷ ἡ λέξι χρεία, ὅταν συσχετίσομε πρὸς ἄλληλες τὶς φράσεις ποὺ ἐμνημόνευσα, αἰρουν διασαφήσεις ποὺ δίδει ὁ ἴδιος ὁ Καίτης στὴν προσπᾶθειά του νὰ καταστήσει ἐμφανῆ τὸν ἀφετηριακὸ, ὅχι ὅμως καὶ γι' αὐτὸ ἐπουσιώδη χαρακτηριστῆρα ποὺ ἔχουν γιὰ τὴν γνώση «οἱ ἐμφυτεῖς χρεῖες» καὶ οἱ «σωματικὲς ἀνάγκες». Ἀναφερόμενος δηλαδὴ στὴν θεραπεία αὐτῶν, διατυπώνει ἀπόψεις ποὺ παραπέμπουν στὴν γνωστὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν αἰτιώδη σχέση θαυμάζειν καὶ φιλοσοφεῖν. Ὁμιλεῖ, λ.χ., γιὰ «ποιικιλία τῶν ὄντων» καὶ «θαυμάσια φαινόμενα», τὰ ὅποια ἐξάπτουν τὸν ἐμφυτὸ ἐρωτὰ τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸ εἰδέναι. Ὁμολογουμένως, δὲν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γνώση ζητεῖται χάριν ἑαυτῆς, ὅπως πράττει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Σταγίριτης φιλόσοφος, προσδίδει ὅμως στὸ ἀντικείμενο τῆς χρείας περιεχόμενο σύμφωνα πρὸς τὶς ἀρ-

4. Ὁ.π., σ. 5, § 10.

χες τής αὐστηρῆς θεωρίας. Ἀποσυνδέει, μὲ ἄλλα λόγια, τὴν χρεία ἀπὸ τὴν αὐτοσυντήρηση καὶ ἀπὸ τὴν ὕλική πλευρὰ τῆς ζωῆς ἐν γένει, καὶ τὴν συναρτά πρὸς τὴν ἀπάντηση ἀποριῶν ποὺ δὲν σχετίζονται πρὸς αὐτές.

Ὅθεν ὁ Καίρης νοσηματοδοτεῖ τὸ ἀνικείμενο τῆς χρείας διττῶς, ὕπολαμ βά-
νοντας ὡς τέτοιο ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ὕλική, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὴν πνευματικὴ πλευρὰ
τῆς ζωῆς. Δὲν θεωρεῖ ὅμως ἀντίθετες τὶς ἔννοιες στὶς ὁποῖες αὐτὲς παραπέμ-
πουν. Γιὰ τὸν Καίρη, σωματικὲς χρεῖες καὶ πνευματικὲς ἀνάγκες συνυπάρχουν
διαλεκτικῶς, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν φυσικὴ σύσταση τοῦ ἄν-
θρώπου καὶ κατὰ συνέπεια λειτουργοῦν ὡς κινουῦσες πρὸς τὴν γνώση δυνάμεις.
Γι' αὐτὸ καὶ ὁ δυῖσμός ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν διττὴ φύση τοῦ ἀντικειμέ-
νου τῆς χρείας καὶ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν ἀνθρωπολογικὸ δυῖσμό, σ' αὐτὸν δη-
λαδὴ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, δὲν μετατρέπεται σὲ γνωσιολογικὸ.

Ὁ Καίρης δὲν περιορίζεται στὴν ὑποδήλωση τῶν ὁρῶν ποὺ συνεργοῦν
στὴ γνώση. Προχωρεῖ στὴν ἀνάλυση τῆς διαδικασίας γενέσεώς της· στὴν ἀνα-
ζήτηση δηλαδὴ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει γνώση τῶν
«περὶ αὐτὸν ὄντων» καὶ ἑαυτοῦ⁵. Κατὰ τὴν ἐν λόγω ἐξέταση ἀναζητεῖ τὶς γνω-
στικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, προσδιορίζει τὸ βεληνεκὲς αὐτῶν καὶ ἀπαντᾷ
στὸ ἐρώτημα ποὺ ἐρωτᾷ γιὰ τὸ δυνατόν τῆς γνώσεως καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς. Εἶναι
ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀξιόπρσεκτο τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ ὁ Καίρης διεξάγει τὴν
ἔρευνά του μὲ κύριο γνώμονα τὶς «ἀνατομικὲς ἀνακαλύψεις»⁶ καὶ τὰ πορί-
σματα τῆς «ψυχολογικῆς ἀνθρωπολογίας» ἢ κατ' ἄλλην, ἐπίσης ἰδικήν του,
διατύπωση, τῆς «ἐμπειρικῆς ψυχολογίας»⁷. Ἀπὸ τὶς πρῶτες χρησιμοποιοεῖ
ἐκείνες ποὺ ἀναφέρονται στὴν φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου· ἀπὸ τὰ
δεύτερα ὅσα ἀφοροῦν στὴν σχέση ἐξαρτήσεως τῶν ἰδεῶν πρὸς τὰ αἰσθήματα.
Μελετᾷ συνεπῶς ὁ Καίρης τὴν διαδικασία γενέσεως τῆς γνώσεως καὶ τὰ συν-
αφῇ πρὸς αὐτὴν προβλήματα μὲ γνώμονα διαμορφωμένο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲ
ἐμπειρικὰ δεδομένα. Ἐμμένει πάντως στὶς δυῖστικὲς ἀντιλήψεις του γιὰ τὸν
ἄνθρωπο, δὲν χρησιμοποιοεῖ ὅμως αὐτὲς ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὴν συγκρότηση
ιεραρχίας τῶν γνώσεων.

Σύμφωνα μὲ τὸν Καίρη, τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ βούλεσθαι ἀποτελοῦν «τὰ
γενικώτερα περὶ τὸ γινῶσκον φαινόμενα»⁸. Μὲ τὴν ἀποψή του αὐτὴν ὁ Ἀν-
δριώτης σοφὸς καθιστᾷ σαφὲς ὅτι συμπεραίνει περὶ τῶν γνωστικῶν δυνάμεων
τοῦ ἀνθρώπου, παρατηρώντας τὸν τρόπο ἀντιδράσεώς του. Ὑποστηρίζει λοι-

5. Φιλοσοφικά, σ. 5, § Δ'.

6. "Ο.π., σ. 10, § ΙΗ'.

7. "Ο.π., σ. 50.

8. "Ο.π., σ. 6, § Ε'.

πὸν ὅτι ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου πηγάζουν ἀπὸ τὰ αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ βούλεσθαι, δηλονότι ἀπὸ δυνάμεις ποὺ παράγονται μὲν ἀπὸ διαφορετικές αἰτίες, δὲν εἶναι ὅμως ἀποκλίνουσες. Σημεῖο συγκλίσεως τῶν συνιστᾶ ἡ λειτουργία ποὺ αὐτὲς ἐπιτελοῦν στὴν διαμόρφωση τῆς στάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ αἴσθηση ἐξαρθᾶται πρὸς τὰ αἰσθηματά, δηλαδὴ πρὸς τὰ παράγωγα ποὺ προξενοῦνται στὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῶν σωμάτων. Δημιουργεῖται συνεπῶς ἀπὸ μηχανικὲς προσβολές· μὲ ἄλλα λόγια, αὐτομάτως καὶ χωρὶς τὴν συνεργία τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ βούληση ἀντιθέτως προξενεῖται ἀπὸ δύναμη, ἡ ὁποία «τοῦ σώματος διόλου ἐστὶ διάφορος»⁹. Ἡ δύναμη αὐτὴ δὲν κατονομάζεται ἀπὸ τὸν Καῖρη, θὰ πρέπει ὅμως νὰ εἶναι ἡ ψυχὴ. Ἡ αἴσθηση ἀποτελεῖ τὸν ὅρον προσλήψεως τῶν ἰδεῶν, γι' αὐτὸ καὶ κατέχει δεσπόζουσα θέση στὴν γνωσιακὴ διαδικασία.

Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὸν Καῖρη, οἱ προσβολές τῶν σωμάτων ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων δημιουργοῦν στὴν ψυχὴ τὶς ἰδέες, δηλαδὴ τὶς παραστάσεις ἢ ἔννοιες. Συνεπῶς, οὐδεμίαν ἰδέαν ἔχομεν προτοῦ ἡ ψυχὴ δεχθεῖ κάποια προσβολή, γι' αὐτὸ «λαβεῖν ἰδέαν τινός, διακεκριμένως αὐτοῦ αἰσθῆσθαι ἐστίν»¹⁰. Οἱ προσβολές κλιμακώνονται χρονικῶς καὶ ποσοτικῶς. Μπορεῖ νὰ συμβεῖ μία μόνη προσβολὴ ἢ πολλὲς μαζί. Ὁ ἀριθμὸς τῶν προσβολῶν καὶ ἡ συμπεριφορὰ (ἀντίστασις) τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὲς στοιχειοθετοῦν τὴν διάκριση τῶν ἰδεῶν σὲ ἀπλές, ἀπλούστατες, ἀτομικὲς καὶ ἀφηρημένες. Ἀπλές καλοῦνται ἐκεῖνες ποὺ «διεγείρονται», δημιουργοῦνται δηλαδὴ, διὰ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων. Ἀπλούστατες χαρακτηρίζονται ὅσες προξενοῦνται ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς αἰσθήσεις. Ἀτομικὲς ὀνομάζονται αὐτὲς ποὺ παράγονται ἀπὸ τὴν ἀντίσταση, ἡ ὁποία προκαλεῖται στὴν ψυχὴ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῶν ἰδεῶν ποὺ δημιουργοῦνται σ' αὐτὴν ἀπὸ τὰ ἐκτὸς σώματα πρὸς τὴν ἰδέα ποὺ ἔχει μορφώσει τὸ ὑποκείμενο γιὰ τὸν ἑαυτὸν του. Εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὲς ἐπιγέννημα συγκρίσεως καὶ ἀποκρούσεως. Ἀφηρημένες, τέλος, προσαγορεύονται ἐκεῖνες ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν «ἀφηρημένην» θεώρηση τῶν ἀτομικῶν ἰδεῶν· δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐνάτην σὴν τῶν ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς διαφορᾶς¹¹.

Ὁμολογουμένως, ἡ διάκριση τῶν ἰδεῶν, στὴν ὁποίαν προβαίνει ὁ Καῖρης, οὔτε σαφὲς εἶναι οὔτε τεκμηριωμένη. Ὡς ἐκ τούτου ἡ σημασία της δὲν ἔγκειται στὴν ἀποδεικτικότητά τῶν ἐπιχειρημάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων θεμελιώνεται, ἀλλὰ στὴν προσπάθεια τοῦ εἰσηγητοῦ της νὰ συνάψει πρὸς τὴν αἴσθηση τὸ σύνολο τῶν ἐννοιῶν, δηλαδὴ καὶ τὶς φυσικὲς καὶ τὶς λογικὲς ἔννοιες. Πάντως, ἡ ἐν λόγω διάκριση θὰ ἐκέρδιζε σὲ ἐνδιαφέρον, ἐὰν ὀρισμένες νύξεις ποὺ ἐμπε-

9. "Ο.π., σ. 7, § Ε'.

10. "Ο.π., σ. 12, § ΚΔ'.

11. "Ο.π., σ. 14, § ΔΓ'.

ριέχει για τις πηγές του Καίρη, οδηγούσαν στην επισήμανση επιδράσεων που αυτός έδεχθη από φιλοσόφους των νεωτέρων χρόνων, και μάλιστα φιλοσόφους εμπειρικής κατευθύνσεως. Λ.χ., η διάκριση της αίσθησεως εις έσωτερική και έξωτερική δημιουργεί την εντύπωση ότι ο 'Ανδριώτης σοφός έχει επηρεασθεί από τον Locke. 'Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από τον τρόπον κατά τον οποίο ο Καίρης αναφέρεται στην εν λόγω διάκριση, διασκεδάζεται όμως από το περιεχόμενο που προσδίδει αυτός στην έσωτερική και την έξωτερική αίσθηση. 'Ορισμένως ο Καίρης δέν αγνοούσε τον άγγλο φιλόσοφο, δέν θά πρέπει όμως να είχε σαφή γνώση της διδασκαλίας του. "Όσον αφορά πάντως τον όρο ιδέα, τοιμῶ να διακινδυνεύσω την υπόθεση ότι ο Καίρης έχει επηρεασθεί από τον Condillac, κυρίως όμως από τους γάλλους ιδεολόγους. 'Αναγνωρίζω ότι ο όρος ιδέα ήταν συνήθης, και σ' αυτό άκόμη τὸ περιεχόμενο που τὸ προσδίδει ο Καίρης, δέν μπορῶ όμως να παραβλέψω τοῦτο, ότι δηλαδή αυτός χρησιμοποιεῖ συνωνύμως τις όνομασίες γνωστική και ιδεολογία¹².

III

Στην διαδικασία γενέσεως της γνώσεως ή αίσθηση κατέχει - όπως έπρεπε - μανὰ ἡδη - δεσπόζουσα θέση - δέν αποτελεί όμως τον μοναδικόν παράγοντα αὐτής. Σύμφωνα με τον Καίρη, ή ψυχὴ διαθέτει και άλλες γνωστικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἐνεργοῦν κινούμενες ὡσαύτως ἀπὸ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Οἱ δυνάμεις αὐτές εἶναι: τὸ προσεκτικόν, τὸ σκεπτικόν, τὸ κριτικόν, τὸ συνειδητικόν, τὸ φανταστικόν, τὸ μνημονικόν, τὸ νοητικόν καὶ τὸ λογικόν¹³. 'Ο Καίρης ὑπολαμβάνει ὅλες τις δυνάμεις αὐτές, μηδὲ τοῦ νοητικοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ ἐξαιρουμένων, ὡς «διαφόρους τρόπους τοῦ αἰσθάνεσθαι»¹⁴, γι' αὐτὸ καὶ δέν ἀποδέχεται τὸν διαχωρισμὸ τους σὲ ἀνώτερες καὶ κατώτερες. 'Ὡς ἐκ τούτου, ή σειρά κατὰ τὴν ὁποίαν τις ἀναγράφει δέν ὑποδηλώνει ἀξιολογική διάκριση: φανερώνει ἀπλῶς χρονική ἀκολουθία. 'Ο Καίρης δηλαδή τὴν προσδιόρισε με κριτήριο τὴν κατὰ χρόνον τάξιν τοῦ προτέρου καὶ τοῦ ὑστέρου.

Δέν θά ἐξετάσω ὅλες τις παραπάνω γνωστικές δυνάμεις τῆς ψυχῆς. Θά ἐπικεντρώσω τὴν προσοχήν μου σ' ἐκείνην, τῆς ὁποίας ή ἀνάλυση φωτίζει τὴν στάση τοῦ Καίρη ἀπέναντι τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Στὴν δύναμη, δηλονότι, τοῦ λογικοῦ.

'Εὰν παρατηρήσουμε τὴν σειρά, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Καίρης ἀναγράφει τις γνωστικές δυνάμεις, θά διαπιστώσουμε ὅτι παραθέτει τὸ λογικὸν τελευταῖον.

12. "Ο.π., σ. 7, § ΣΤ'.

13. "Ο.π., σ. 52, § ΠΙ'.

14. "Ο.π., σ. 53, § ΠΙΖ'.

Διευκρίνισα ήδη ότι η σειρά αναγραφής των γνωστικών δυνάμεων δεν είναι αξιολογική, αλλά δηλωτική της χρονικής ακολουθίας των. Το λογικόν συνεπώς δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι υπερέχει των άλλων γνωστικών δυνάμεων. Και πράγματι αυτό συμβαίνει· όσον αφορά όμως την διαδικασία γενέσεως της γνώσεως. "Όσον αφορά την διαδικασία συγκροτήσεώς της, το λογικόν αποτελεί, αν όχι τον μοναδικόν, όπωςσδήποτε τον κύριον όρον. 'Η ιδιότητα αυτή του λογικού, αποκαλυπτική αναμφιβόλως της φύσεώς του, προβάλλει διάφανα στην ανάλυση των ειδών της γνώσεως που κάμει ο Κατήρης. Θα αναφερθώ συνεπώς σ' αυτά για να φωτίσω εκείνο.

Σύμφωνα με τον Κατήρη, οι γνώσεις που δημιουργεί το γινώσκον, ο άνθρωπος δηλονότι, αναφέρονται είτε σ' αυτό το ίδιο είτε στο γινωσκόμενο, τούτ' έστι στο αντικείμενο, αναλόγως δε των αιτιών που όδήγησαν στην συγκροτήσή των και τον τρόπον κατά τον όποϊον αυτή έπετεύχθη, διακρίνονται σε ιστορικές, μιμητικές ή τεχνικές, και έπιστημονικές¹⁵. Οι τελευταίες καλοϋνται και λογικές¹⁶. 'Η όνομασία των αυτή ύποδηλώνει το μέσον σχηματισμού των. Είμαι, δηλαδή, αυτό το λογικόν.

Την καθοριστική συμβολή του λογικού στην συγκρότηση των έπιστημονικών γνώσεων καταδεικνύει το σημείο αναφοράς αυτών, το όποϊον στοιχειοθετεί και την είδοποιό διαφορά των από τις άλλες γνώσεις. Σύμφωνα με τον Κατήρη¹⁷, οι έπιστημονικές γνώσεις αναφέρονται στις αιτίες, αυτές όμως ανευρίσκονται από τα αποτελέσματα, δηλαδή από τις μεταβολές που τα αντικείμενα προκαλούν στο ύποκείμενο. Γνωρίζουμε συνεπώς τις αιτίες από τις έπιπτώσεις που ύφιστάμεθα και όχι από την γνώση που έχουμε για την φύση των οϋσιών. "Αρα από τις μεταβολές, δηλονότι τα φανερά, μεταβαίνουμε στις αιτίες, τα άφανη δηλαδή· ή μετάβαση όμως αυτή τελείται με την βοήθεια του λογικού, ήτοι κατά συμπερασμόν. Φθάνομε έπομένως στις αιτίες μέσω μιās συλλογιστικής διαδικασίας, ή όποια και αποκαλύπτει την φύση του λογικού. Το λογικόν λοιπόν είναι ή δύναμη «του συμπεραίνειν εκ των δύο δοθεισών κρίσεων, τρίτην τινά»¹⁸. Την δύναμη αυτή ποδηγετεί και ρυθμίζει ή λογική.

'Ορισμένως, οι ως άνω άπόψεις του Κατήρη αποτελούν έρμηνεία του λογικού στα πλαίσια της τυπικής λογικής. 'Η σαφήνεια της διατυπώσεώς των είναι έμφανής, δέν διασφαλίζει όμως και την αναμφίλεκτη όρθότητά των. Τα έρωτήματα που θέτουν είναι πολλά. Θα περιορισθώ σ' εκείνο που συνάπτεται προς το θέμα της μελέτης μου· στην σχέση λογικού και λόγου.

15. "Ο.π., σ. 9, § ΙΣΤ'.

16. "Ο.π., σ. 19, § Ν'.

17. "Ο.π., σ. 19, § Ν'.

18. "Ο.π., σ. 53, § ΡΙΖ'.

Ἄρα ὁ Καίρης ἐναλλάσσει ἀρκετὰς φορὰς τοὺς ὅρους λογικὸν καὶ λόγος· ἐνίοτε παρέρχει τὴν ἐντύπωση ὅτι ταυτίζει νοηματικῶς αὐτούς¹⁹, ἐνίοτε ὅμως ὅτι τοὺς διακρίνει. Ὅσακις συμβαίνει τὸ δεύτερο, ὁ Καίρης δὲν ἀποσυνδέει λογικὸν καὶ λόγον, ἀλλὰ διευρύνει τὴν ἔννοια τοῦ τελευταίου καὶ διαπλατύνει τὸ πεδίο λειτουργίας του. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ προτάσσει τοῦ λόγου - ὅχι ὅμως πάντοτε - τὸ ἐπίθετο ὀρθός²⁰, χωρὶς νὰ τὸ προσδιορίζει νοηματικῶς. Ἀναφέρεται δηλαδὴ στὸν ὀρθὸν λόγον ὡς ἐὰν πρόκειται γιὰ γνωστὴ ἔννοια. Ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ χρησιμοποιοῖ συνωνύμως τοὺς ὅρους λογικὸν καὶ λόγος, ὅταν θέλει νὰ δηλώσει τὴν ἱκανότητα συγκροτήσεως τῆς γνώσεως. Σ' αὐτὴν τοῦ τὴν λειτουργία ὁ λόγος ἐνεργεῖ ὡς ἡ «ἐνοῦσα στὸν ἄνθρωπο εἰδοποιὸς δυνάμεις»²¹, ἡ δυνάμεις δηλαδὴ ποὺ ὁδηγεῖ αὐτὸν στὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ λειτουργία ἀκριβῶς τοῦ λόγου στὴν ἐπιστήμη ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο συναντήσεως τοῦ Καίρη μὲ τὸν ὀρθολογισμό.

Σύμφωνα μὲ τὸν Καίρη, ἡ ἐπιστήμη προϋποθέτει «αὐτοβέβαιες ἀρχές»²², τὴν αὐτοβεβαιότητά των δὲ ἐγγυᾶται ὁ λόγος. Ἡ συμβολὴ ὅμως τοῦ λόγου δὲν περιορίζεται στὴν «βεβαίωση» τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης· ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ἐπιτέλεση τοῦ ἔργου τῆς· στὴν ἀνέυρεση δηλαδὴ τῶν αἰτιῶν. Τοῦτου ἕνεκα ἡ ἐπιστήμη ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Καίρη ὡς «ἕξις τοῦ εἰδέναι μετὰ λόγου»²³, δηλαδὴ ὡς γνώση τῶν αἰτιῶν, ἄρα γνώση θεμελιωμένη στὶς ὑποδείξεις τοῦ λόγου. Ὁ λόγος συνεπῶς εἶναι δυνάμη κριτικὴ καὶ ἐλεγκτικὴ, γι' αὐτὸ καί, ἐπισημαίνει ὁ Ἀνδριώτης σοφός, ἀπὸ τίς ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζονται πρέπει νὰ ἀκολουθοῦμε ἐκεῖνες ποὺ προκρίνει, «αἰρεῖ»²⁴, ὁ ὀρθὸς λόγος.

IV

Ἀνασκοποῦντες τὴν διδασκαλία τοῦ Καίρη γιὰ τὴν αἴσθηση καὶ τὸν λόγον διαπιστώνουμε ὅτι αὐτὸς οὔτε πρὸς τὸν εμπειρισμὸ συντάσσεται οὔτε στὸν ὀρθολογισμό ἀκολουθεῖ. Τηρεῖ ἀπέναντι καὶ τῶν δύο στάσεων ἐκλεκτικὴ. Παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν καθένα ὅ,τι προάγει τίς ζητήσεις του, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀναιρεῖ τίς ἀρχές, μὲ τίς ὁποῖες διεξάγει αὐτές. Δεσπόζουσα θέση τοῦ Καίρη ἀποτελεῖ ἡ ἄποψη ὅτι αἰτία τῆς γνώσεως εἶναι ὁ θεός, πηγὴ αὐτῆς ἡ ψυχὴ, ἀφορμὴ πρὸς ἀπόκτησίν της οἱ παντοειδεῖς χρεῖτες. Ἡ ἄποψη αὐτὴ σφραγίζει ὅλη τὴν γνω-

19. "Ο.π., σ. 53, § PIZ', σ. 52, § PH'.

20. Στοιχεῖα Φιλοσοφίας, σ. ιε'.

21. Γνωστικὴ, σ. 6, § 11.

22. "Ο.π., σ. 50.

23. "Ο.π., σ. 50, § 97.

24. Στοιχεῖα Φιλοσοφίας, σ. ιε'.

σιοθεωρία του, στὰ κεφάλαια ὅμως αὐτῆς ἀναπτύσσονται διδασκαλίες ποὺ δείχνουν ἄλλοτε συμφωνία, ἄλλοτε διαφωνία πρὸς καίρια διδάγματα τόσο τοῦ ἐμπειρισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὲς σταχυολογῶ τὶς ἀκόλουθες:

1. "Ὅλες οἱ γνωστικὲς δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένων καὶ τοῦ νοητικοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ, ἀποτελοῦν τρόπους τοῦ αἰσθάνεσθαι²⁵ (προσέγγιση ἐμπειρισμοῦ). Οὐτε ὅμως ἡ αἴσθησις οὔτε ὁ λόγος συνιστοῦν πηγὲς τῆς γνώσεως (διαφωνία καὶ πρὸς τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ πρὸς τὸν ὀρθολογισμὸ). Πηγὴ αὐτῆς εἶναι ἡ ψυχὴ, δηλαδὴ ἡ «αὐτοκίνητος καὶ αὐτοενεργὸς οὐσία»²⁶.
2. Ἡ ἐπαγωγικὴ μέθοδος εἶναι προσφορώτερη τῆς παραγωγικῆς (προσέγγιση πρὸς τὸν ἐμπειρισμὸ, ὅχι ὅμως καὶ καταδίκη τοῦ ὀρθολογισμοῦ). Ὁρθότερον εἶναι νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ δύο κατὰ περίπτωσιν (προτίμηση τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ)²⁷.
3. Ἡ ἐπιστῆμη προαπαιτεῖ «αὐτοβέβαιες ἀρχές»²⁸. Τὴν ὀρθότητα αὐτῶν ἐγγυᾶται ὁ λόγος (συμφωνία πρὸς τὸν ὀρθολογισμὸ).
4. Γνωρίζομε τὰ πράγματα ὅχι καθ' αὐτά, ἀλλὰ ὡς πρὸς ἡμᾶς²⁹. (Συμφωνία πρὸς τὸν κριτικισμὸ.)

Οἱ παραπάνω θέσεις τοῦ Κάτρη μαρτυροῦν τὴν ἀνοιχτοσύνη τῆς σκέψεώς του καὶ πιστοποιοῦν τὴν ἐκλεκτικὴ στάση του ἀπέναντι τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

25. Φιλοσοφικά, σ. 53, § PIZ'.

26. Ὁ.π., σ. 50.

27. Στοιχεῖα Φιλοσοφίας, σ. ιδ'.

28. Γνωστικὴ, σ. 50, § 97.

29. Ὁ.π., σ. 51, § 99. «Οὐ τὴν φύσιν τῶν οὐσιῶν ἀπολύτως, ἀλλὰ τὰς ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ἐξ αὐτῶν προερχομένας μεταβολὰς μακθάνομεν». Βλ. καὶ Φιλοσοφικά, σ. 19, § ΝΑ'.